

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота
магістра

**з теми: «МОСКОВСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА 1658-1659 РР.:
ПРИЧИНИ, ХІД, РЕЗУЛЬТАТИ»**

Виконала: студентка II курсу
магістратури,
групи IstAb1-M16
напряму спеціальності
032 Історія та археологія (Історія)
Простак Юлія Анатоліївна

Керівник:
Газін В. В., кандидат історичних
наук, доцент

Рецензент:

Кам'янець-Подільський – 2018 року

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. Огляд джерел, історіографія проблеми та методологія дослідження	8
1.1. Джерельна база роботи.....	8
1.2. Історіографія проблеми	10
1.3. Методологія дослідження	16
Висновки до розділу	20
РОЗДІЛ II. Причини та передумови війни Московської держави проти України у середині XVII ст.	22
2.1. Україна в імперських планах Москви періоду правління царя Олексія Михайловича	22
2.2. Переяславсько-московський договір 1654 р. Формування передумов московсько-української війни	29
Висновки до розділу	40
РОЗДІЛ III. Період «гібридної війни» в українсько-московських відносинах 1657-1658 рр.	42
3.1. Спроби Москви здійснити ревізію Переяславсько-московського договору 1654 р. та дестабілізувати ситуацію у Війську Запорозькому... ..	42
3.2. Роль Москви в розпалюванні внутрішньополітичного та соціального протистояння в Українській державі наприкінці 1657 – в першій половині 1658 рр.	56
Висновки до розділу	72
РОЗДІЛ IV. Активна фаза московсько-української війни	74
4.1. Московська агресія проти козацької України влітку 1658 – першої половини 1659 рр.	74
4.2. Конотопська битва та її результати.....	77
Висновки до розділу	90
ВИСНОВКИ.....	91
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	95

ВСТУП

Актуальність теми. Проблема українсько-російських взаємин в різні періоди історії є однією з найбільш актуальних в сучасній українській історіографії. Це, насамперед, пов'язане з тим, що дані питання тривалий час висвітлювалися під впливом ідеологічних установок, продиктованих російською, а згодом і радянською імперською владою. Від істориків вимагалось висвітлення даних питань виключно в межах теорії про нерозривну єдність двох братніх народів, про історичне значення Переяславської Ради 1654 р., яка привела до возз'єднання двох частин давньої Русі, про історичну місію російського народу тощо. Звичайно, це призвело до того, що дана проблематика виявилася однією з найбільш фальсифікованих, а відтак потребує досконалого вивчення, переосмислення та висвітлення на основі принципів історизму та об'єктивності.

Зокрема, це повною мірою стосується і теми московсько-української війни 1658-1659 рр. У радянській історіографії вона фактично була забороненою, а тому і маловивченою. Дослідження її саме зараз становить інтерес насамперед тому, що, по-перше, сьогодні Україна стоїть перед украй принциповим вибором геополітичного курсу свого розвитку та проблемою пошуку і самоусвідомлення власного статусу і місця на європейському континенті, а по-друге, дана тематика актуальна в умовах сучасної московсько-української війни, коли українська історична наука має свій фронт, покликаний дати відсіч ідеологічному наступу, який не менш небезпечний для нашої держави, ніж удари «Градів» та збройні диверсії. Аналогічні проблеми, що постали перед нашою країною у 1658-1659 рр., багато в чому визначили її майбутню долю.

Розробка даної проблеми іде в загальному руслі широко розгорнутого в останні роки дослідження державотворчих процесів та вивчення політичної історії України у середині та другій половині XVII ст.

Окрім того, зазначена проблема безпосередньо пов'язана з вивченням практики московської політики поступової інкорпорації козацької України до складу Московської держави військовими та мирними засобами, а також з дослідженням методів і засобів її інтеграції в московський економічний, правовий та державний простір. Практична реалізація цього курсу активізувалась Москвою саме під час російсько-української війни 1658-1659 рр., а тому розробка цієї проблеми на новому етапі розвитку української держави об'єктивно становить значний науковий інтерес і набуває особливої актуальності та суспільної значущості.

Сьогодні події російсько-української війни 1658-1659 рр. частково зайняли належне їм місце у загальних курсах історії України, проте відсутність спеціальних комплексних і ґрунтовних досліджень з історії війни не дозволяє вважати цю «білу пляму» в українській історіографії повністю ліквідованою. Дане дослідження є спробою на рівні магістерської роботи об'єктивного осмислення подій російсько-української війни кінця 50-х рр. XVII ст. Саме цим і визначається актуальність дослідження.

Об'єктом дослідження є суспільно-політичні процеси в козацькій Україні другої половини 50-х рр. XVII ст., політичні та військові плани російського престолу стосовно України після смерті Б. Хмельницького, методи і засоби їх реалізації.

Предметом дослідження є перебіг та наслідки воєнного конфлікту між Україною та Московською державою в 1658-1659 рр. у всій їх повноті та багатоплановості.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з січня 1654 р. до серпня 1659 р. У січні 1654 р. на Переяславській раді Військо Запорозьке склало присягу московському цареві Олексію Михайловичу, що означило початок поступової експансії Москви проти України, яка врешті вилилася у збройне протистояння в 1658-1659 рр. Фактично з 1654 р. Москва здійснювала активні зусилля по встановленню реального військово-політичного контролю над Україною. У серпні 1659 р. закінчились регулярні

дії війни, яка, попри перемогу українських військ під Конотопом, у підсумку завершилась політичною поразкою Української козацької держави.

Метою дослідження є об'єктивне з'ясування причин та передумов московсько-української війни 1658-1659 рр., ролі Москви в започаткуванні суспільно-політичного протистояння в Українській державі, а також аналіз перебігу та наслідків воєнного конфлікту між козацькою Україною та Московською державою.

Для досягнення поставленої мети автор передбачає розв'язати наступні **завдання**:

- розкрити причини і передумови війни як в рамках двосторонніх відносин, так і в контексті загальноєвропейських процесів;
- виявити та проаналізувати методи і механізми, які царський уряд застосовував для досягнення своїх політичних цілей в Україні;
- визначити особливості внутрішньополітичної ситуації в Українській державі на кінець 50-х рр. XVII ст. та проаналізувати причини загострення суспільно-політичної кризи в Українській державі в період гетьманування Івана Виговського та роль в цьому процесі московського керівництва;
- з'ясувати стратегічні й тактичні плани, які ставила перед собою Московська держава та козацька Україна стосовно один одного у цей період;
- розробити періодизацію війни та провести систематичний і детальний розбір перебігу воєнних дій;
- визначити основні результати і наслідки війни для кожної із сторін та їх вплив на розстановку сил на тогочасній європейській політичній арені.

Методологічною основою магістерської роботи є використання як загальнонаукових, так і спеціальних конкретно історичних методів пізнання. Використовувалися проблемно-хронологічний, порівняльний, історико-

типологічний, ретроспективний, системно структурний, періодизації, верифікації історичних джерел та відбору статистичної інформації, а також методи, що дозволили простежити як прояви загальних впливів на розвиток подій в Гетьманщині, так і особливості перебігу політичних процесів на Правобережжі та Лівобережжі. Для дослідження окресленої теми також були використані такі принципи історичного пізнання: історизму, об'єктивності, ціннісного підходу в історії. Найбільш плідними для реалізації дослідницьких завдань виявилися: проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний та історико-аналітичний методи.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що воно є спробою на рівні магістерської роботи проаналізувати динаміку розвитку московсько-українського протистояння в 1654-1659 рр. Було сформовано періодизацію війни (виділено період «гібридної» війни (1654-1658) та класичний період (1658-1659). Проаналізовано роль Москви в розгортанні громадянської війни в козацькій Україні часів гетьманування Івана Виговського.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його матеріали, основні висновки й положення корегують й уточнюють існуючі знання з ряду питань історії Української національної революції XVII ст. та історії міжнародних відносин в Центрально-Східній Європі середини XVII ст. Водночас, вони можуть бути використані для підготовки, посібників, лекцій і спеціальних курсів з історії України у вищих навчальних закладах, а також для підготовки тематичних занять в загальноосвітніх школах.

Апробація результатів дослідження: отримані наукові результати доповідалися під час виступу на Звітній студентській науковій конференції Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (квітень 2017 р.)

Публікації: по темі роботи здійснена одна публікація в студентському науковому збірнику історичного факультету Національного університету імені Івана Огієнка (2017, вип. 14).

Структура роботи визначається метою та завданням дослідження. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (103 позиції). Загальний обсяг роботи складає 106 с., з них основного тексту – 94.

ВИСНОВКИ

Основні причини московсько-української війни 1658-1659 рр. крилися у політичних цілях, які окреслилися в діях керівництва як Московської держави, так і Війська Запорозького на середину 50-х рр. XVII ст. Уже в цей час Москва починає активізувати свою зовнішню політику. Досить важливе місце в геополітичних планах цієї держави займали саме українські землі, які були для неї досить вигідним плацдармом для подальшого наступу на Захід з метою об'єднання всіх слов'янських народів. Звичайно, що Москва в даній ситуації претендувала на роль центра православ'я. Тобто головною з причин московсько-української війни 1658-1659 рр. була відкрита імперська політика Москви, спрямована на загарбання козацької України та перетворення її в плацдарм для подальшого імперського наступу в Європу. Відправною точкою наростання протиріч, які в кінцевому результаті призвели до війни можна вважати саме укладення Переяславсько-московського договору 1654 р. І справа тут не була у самому договорі, чи в його пунктах, які були прийняті сторонами, а, насамперед, у тому, що вкладали в його зміст самі укладачі з боку Москви та з боку Чигирин. І якщо для українського гетьманського уряду питання полягало в гострій необхідності пошуку союзників для продовження боротьби проти Польщі, то Московська держава погоджуючись на надання протекції Війську Запорозькому переслідувала цілком інші конкретні політичні цілі. Уже невдовзі після укладення угоди 1654 р. Москва чітко окреслила свої плани.

Для досягнення своїх політичних цілей в Україні, Москва погодилася на доволі легкі умови договору 1654 р. Збереженням повного суверенітету Війська Запорозького як у внутрішній, так, фактично, і в зовнішній політиці, вона створює своєрідний плацдарм для наступу на цей суверенітет. Планується максимально використати український військовий та політичний потенціал для реалізації власних цілей, ігноруючи інтереси Чигирин та особливо не переймаючись обов'язками протектора.

Фактично московська агресія проти України (спочатку «гібридна»), а відтак і війна, розпочалася невдовзі після угоди 1654 р. й означила чіткі й послідовні плани царя, спрямовані на анексію України. Починаючи з 1654 і до 1659 р. царським урядом здійснювався масований цілеспрямований тиск на українське керівництво з метою ревізії тільки що укладеного договору в напрямку поступового встановлення контролю Москви над різними сферами життя українського суспільства (політика, фінанси, релігія, господарське життя) й недопущення переходу козацької України в бік Польщі, Швеції, чи Туреччини.

Однією з головних стала тема введення московських воєвод в українські міста. Ця тема активно розроблялася царським урядом. Її реалізація вела фактично до обмеження, а надалі й ліквідації влади гетьманської адміністрації. Однак, на перешкоді цьому стояла тверда й непоступлива позиція Богдана Хмельницького.

Смерть Великого українського гетьмана стала сигналом для активізації Москвою української політики. Діючи відповідно до цього, по-перше, в Москві ставили під сумнів легітимність нової української влади (як Юрія Хмельницького, так і його радника, а потім і повновладного гетьмана Івана Виговського). Це фактично створювало умови для здійснення тиску на український уряд.

По-друге, намагалися використати загострення соціальних протиріч в Українській державі між козацькою старшиною з одного боку та рядовим козацтвом, селянством та міщанами – з другого.

По-третє, московське керівництво вдається до методів прямого тиску шляхом введення на територію України додаткових військ. Аргументувалося це необхідністю підтримки порядку, угамування різного роду свавільників та захисту від зовнішніх ворогів.

Варто зазначити, що на кінець 50-х рр. XVII ст. в Українській державі загострюється суспільно-політична криза, яка припадає на гетьманування Івана Виговського. Не малу роль в даному процесі відіграє московське

керівництво. Криза пов'язана із позицією Війська Запорозького щодо незаконності обрання Виговського гетьманом, яке відбулося без відома черні та низового товариства, а також із бажанням всього Війська Запорізького низового вірно служити царю. Тому насамкінець, Москва вчасно використовує дану ситуацію і задіює у своєму наступі на український суверенітет класичну тактику імперської політики – поділяй і володарюй, що виявилось у таємній підтримці антигетьманської опозиції, яка оформилася в останні місяці 1657 р. Усі ці факти свідчать, що опочинаючи з 1654 р. Москва задіяла проти козацької України тактику «гібридної війни», яка включала в себе акції політичного тиску, підбурювання опозиції, провокування дестабілізаційних процесів в Україні, інформаційну війну та формування макрїонкеткового уряду в обозі своїх військ.

«Гаряча» фаза українсько-московської війни розпочалася ще в червні 1658 р., коли в Україну вступило московське військо на чолі з Г. Ромодановським. Вже тоді спостерігалось помітне погіршення українсько-російських відносин. Налаштований не допустити повного розгрому Виговським опозиції, воєвода надав притулок одному з її лідерів – запорозькому кошовому Я. Барабашу.

Укладення Гадяцької угоди 6 вересня 1658 р., яка означила входження козацької України до складу речі Посполитої стало відповіддю Чигирин на неприхований тиск з боку Москви, який особливо активізувався після смерті Богдана Хмельницького (настійливі спроби, провівши ревізію угоди 1654 р., посилити контроль над козацькою Україною, а також змусити Чигирин до поступок через підтримання антигетьманської опозиції). Помилково вважати, що Гадяцький договір спричинив московсько-українську війну 1658-1659 рр. яка розпочалася раніше зі вступом московських військ Ромодановського в козацьку Україну в червні 1658 р.

Таким чином, московська збройна агресія проти України, змусила українського гетьмана до мобілізації свого війська та пошуку союзників. Конотопська битва, як центральна подія війни, засвідчила про високий рівень

військового мистецтва українського війська. Проте українці не змогли скористатися цією перемогою для зміцнення власної держави. Незабаром, позиції гетьмана остаточно захиталися. Опозиція не складала зброї, і, остаточно розчарувавшись в затверджених сеймом умовах Гадяцького договору, перейшла на бік союзу із Москвою. Тому через внутрішні міжусобиці та активну роботу московських послів та воєвод, Іван Виговський був змушений зректися гетьманської булави.

Саме тому, збройна перемога у війні закінчилась політичною капітуляцією після неї. Остаточні політичні підсумки війни, які суперечили воєнними результатами, були закріплені у нових «Переяславських статтях» 17 жовтня 1659 р. Це було політичною капітуляцією для України.

Отже, російсько-українська війна 1658-1659 рр. з боку козацької України була справедливою та оборонною, а також виправданою з точки зору невиконання московським царем узятих на себе у результаті Переяславсько-Московських домовленостей 1654 р. Але генеральна Конотопська битва не принесла перемоги у війні в цілому.

Сучасна війна теж не є винятком. Вона також є продовженням багаторічних українсько-російських взаємин. Схожість полягає у стратегії «гібридної війни». Тобто вторгнення маскується під внутрішній конфлікт, а потім раптом з'являється «захисниця» інтересів «знедолених». Тому надзвичайно важливо зрозуміти, що будь-які досягнення, зокрема, і на війні залишаться безрезультатними, якщо не існуватиме єдності. Тобто конкретна загальна справа заміниться інтересами окремих людей, що призведе до втрати власної держави. Одночасно не можна забувати, що внутрішні проблеми значною мірою можуть бути спровоковані також зовнішніми втручаннями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Акты, относящиеся къ исторіи Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією. – СПб.: Тип. Э. Пратца, 1853. – Т. 5. – 288 с.
2. Акты, относящиеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією. – СПб.: Тип. П. А. Кулиша, 1863. – Т. 4. – 276 с.
3. Акты, относящиеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією. – СПб.: Тип В. В. Пратц, 1873. – Т. 7. – 398 с.
4. Акты, относящиеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією. – СПб.: Тип. брат. Пантелеевыхъ, 1878. – Т. 10. – 838 с.
5. Акты, относящиеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією. – СПб.: Тип М. Этингера, 1879. – Т. 11. – 820 с.
6. Акты, относящиеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією. – СПб.: Тип. А. Катанскаго и К⁰, 1892. – Т. 15. – 462 с.
7. Величко С. В. Літопис / С. В. Величко. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 2. – 642 с.
8. Воссоединение Украины с Россіей. Документы и материалы : в 3-х т. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – Т. 3. – 644 с.
9. Документи Богдана Хмельницького / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К.: Вид. АН УРСР, 1961. – 740 с.
10. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К.: Т-во «Знання» України, 1992. – 192 с.
11. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – 205 с.

12. Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655-1656): Документы, исследование / Л. В. Заборовский. – М.: Наука, 1994. – 190 с.
13. Заборовский Л. В. Религиозный вопрос в польско-российских переговорах у дер. Немежа в 1656 г. (предыстория) / Л. В. Заборовский, Н. С. Захарьина // Славяне и их соседи. 1991. – Вып. 3. Католицизм и православие в средние века. – С. 158-175.
14. Проезжая по Московии. – М.: Международные отношения, 1991. – 121 с.
15. Состояние России в 1650-1655 гг. по донесениям Родеса. – М.: Императорское общество истории и древностей Российских, 1914. – 237 с.
16. Софонович Феодосій. Хроніка з літописів стародавніх. – К.: Наукова думка, 1992. – 333 с.
17. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687) / Упорядники І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко // Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію. Серія 1. – Київ-Львів: НТШ, 2004. – 1086 с.
18. Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przełożona wydana z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego / W. Kochowski. – Poznan: Naklad i czcionkami N. Kamińskiego i spółki, 1859. – T. 1. – 369 s.
19. [Jemiołowski M.] Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego, towarzysza lekkiej chorągwi. Ziemianina województwa Bełzkiego, obejmujący dzieje Polski od roku 1648 do 1679 spółcześnie porządkiem lat opowiedziane. – Lwów: W drukarni zakładu narodowego Ossolińskich, 1850. – 287 s.

Література:

20. Антонович В. Б. Коротка історія козаччини / В. Б. Антонович. – Вінніпег: Давфін, 1971. – 232 с.
21. Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О. М. Апанович. – К.: Либідь, 1993. – 218 с.
22. Апанович О. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії 50-70-ті роки XVII ст. / О. Апанович. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 299 с.
23. Арсланов Р. А. История Отечества: курс лекций [Електронний ресурс] / Р. А. Арсланов, М. Н. Мосейкина. – Режим доступу: URL: <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/1249>
24. Артамонов В. Соперничество очагов державности в Восточной Европе в XVII-XVIII вв. / В. Артамонов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 16.: На пошану професора А. О. Копилова. – С. 291-304.
25. Артамонов В. Україно-русская конвергенция в последней трети XVII-XVIII веках / В. Артамонов // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К.: Інститут історії України НАНУ, 2005. – Вип. 5. – С. 607-622.
26. Бантыш-Каменский Д. История Малой России / Д. Бантыш-Каменский. – К.: Час, 1993. – 656 с.
27. Борисенко В. Роль російського уряду в дестабілізації політичного життя України (квітень 1657-лютий 1658 рр.) / В. Борисенко // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – Вип. 7. – С. 143-151.

28. Борисенко В. Й. Україна на межі політичного розриву з Московською державою в 1656-першій половині 1657 рр. / В. Й. Борисенко // Проблеми державного будівництва в Україні. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Україна в євроінтеграційному процесі: проблеми і перспективи», 25-26 лютого 2006 року. – К.: 2006. – Вип. 11. – С. 12-18.
29. Бульвінський А. Експансіонізм Москви щодо України 1657 р. / А. Бульвінський // Пам'ять століть. – К.: Вид-тво Київського університету ім. Т. Г. Шевченка, 1997. – № 6. – С. 2-12.
30. Бульвінський А. Г. Конотопська битва 1659 р. / А. Г. Бульвінський // Український історичний журнал. – К.: Інститут історії України НАН України. – 1998. – № 3. – С. 76-83.
31. Бульвінський А. Г. Конотопська битва 1659 р. / А. Г. Бульвінський // Український історичний журнал. – К.: Інститут історії України НАН України. – 1998. – № 4. – С. 33-43.
32. Бульвінський А. Конотопська битва 1659 р. в контексті українсько-російських відносин за гетьманування І. Виговського / А. Бульвінський // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 447-480.
33. Бульвінський А. Г. Українсько-російські взаємини 1657-1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи / А. Г. Бульвінський. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – 680 с.
34. Вдовин И. А. Идея славянского единства в контексте русской общественной мысли XVII века [Електронний ресурс] / И. А. Вдовин. – Режим доступу URL: <http://www.hist.msu.ru/Science/Conf/Lomonos98/vdovin.htm>

35. Вдовин И. А. «Проблема юга» в произведениях русской общественной мысли XVII века [Электронный ресурс] / И. А. Вдовин – Режим доступа // URL: <http://www.hist.msu.ru/Calendar/1997/Apr/Lomnosov97/vdovin.htm>
36. Газін В. В. Зовнішня політика Московської держави напередодні та з початком російсько-польської війни 1654-1667 рр. / В. В. Газін // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 18: На пошану професора В. С. Степанкова. – С. 392-401.
37. Газін В. Між Гадячем та Переяславом: Москва та Варшава в боротьбі за Україну в 1658-1659 рр. / В. Газін // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. – Випуск 5. – С. 87-102.
38. Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения в 50-60-х гг. XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года) / И. В. Галактионов. – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1960. – 106 с.
39. Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат / В. Герасимчук // Записки наукового т-ва ім. Т. Г. Шевченка. – Львів: ЗНТШ, 1909. – Т. 88. – С. 23-50.
40. Герасимчук В. Перед Чуднівською кампанією / В. Герасимчук // Наук. зб., присвяч. проф. М. Грушевському. – Львів: ЗНТШ, 1906. – С. 288-299.
41. Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.
42. Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець. – К.: Критика, 2007. – 462 с.

43. Горобець В. Гадяцька угода 1658 року у структурі міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи / В. Горобець // Гадяцька унія 1658 року. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008. – С. 81-108.
44. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665 / В. Горобець. – К.: Інститут історії України, 2001. – 533 с.
45. Горобець В. Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.: впливи суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформацій регіональних геополітичних процесів / В. Горобець // Український історичний журнал. – К.: Інститут історії України НАНУ 2005. – №2. – С. 16-47.
46. Горобець В. Мрія, утоплена в підозрілості й образах, або Чому таким коротким було життя українсько-польської унії 1659 р. / В. Горобець // Війни і мир. – К., 2004. – С. 101.
47. Горобець В. Українсько-російська інтеграція / дезінтеграція 1650-1660 років: фактори етнічно-релігійні, військово-політичні та соціальні / В. Горобець // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 року: історія, історіографія, ідеологія (Матеріали міжнародного «круглого столу»). – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 60-61.
48. Горобець В. «Це вікопомне склеювання знову в одне...». Зовнішньополітичні стимули та соціополітичні аванси для впровадження Гадяцької унії 1658 року / В. Горобець // Український історичний журнал. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – №4. – С. 48-66.
49. Греков И. Б. Из истории совместной борьбы Украины и России за осуществление решений Переяславской Рады (1657-1659 гг.) / И. Б. Греков // Воссоединение Украины с Россией 1654-1954. – М.: Издательство АН СССР, 1954. – С. 307-356.

50. Грінченко Б. Іван Виговський, його життя й діла / Б. Грінченко. – К.: Вік, 1909. – 111 с.
51. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. IX-2. – 1656 с.
52. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1998. – Т. X. – 408 с.
53. Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский. – К.: Лыбидь, 1991. – 398 с.
54. Дэвис Н. История Европы / Н. Дэвис; пер. с англ. Т. Б. Менской. – М.: АСТ: ХРАНИТЕЛЬ, 2007. – 946 с.
55. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – Львів: Світ, 1991. – 576 с.
56. Заруба В. «Українське питання» в системі європейської політики останньої чверті XVII століття / В. Заруба // Київська старовина. – К.: Редакція журналу «Київська старовина», 2003. – №1. – С. 3-12.
57. Історія Русовъ или Малой Россіи. – М.: Въ Университетской Типографіи, 1846. – 257 с.
58. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич; Відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. 2-е вид., виправлене і доповнене. – Львів: Світ, 1990. – 408 с.
59. Кінан Е. Російські історичні міти / Е. Кінан. – К.: Критика, 2003. – 310 с.
60. Костомаров М. Історичні монографії Миколи Костомарова. Т. VI: Гетьманованє Івана Выговского та Юрія Хмельницкого / М. Костомаров // Історичні монографії. – Тернопіль: З друк. Іосифа Павловского, 1891. – 234 с.
61. Кролль П. Коронна шляхта і Гадяцька унія / П. Кролль // Гадяцька унія 1658 року. – К., 2008. – С. 148-176.

62. Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.
63. Левицкий О. Очерк внутренней истории Малороссии во вт. пол. XVII в. / О. Левицкий. – К., 1875. – 125 с.
64. Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / В. Липинський. – Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. – 346 с.
65. Максимович М. А. О причинах взаимного ожесточения Поляков и Малороссиян, бывшего в XVII веке / М. А. Максимович // Собрание сочинений. – К.: Тип. М. П.Фрица, 1876. – Т. 1. – С. 274-275.
66. Максимович М. А. Об историческом романе г. Кулиша «Черная рада», 1857 г. / М. А. Максимович // Собрание сочинений. – К.: Тип. М. П. Фрица, 1876. – Т. 1. – С. 518.
67. Маркевич Н. История Малороссии / Н. Маркевич. – М.: Тип. Августа Семена, 1842. – Т. 2. – 231 с.
68. Марченко М. Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654 – 1664 рр.) / М. Марченко. – К.: Вид. АН УРСР, 1941. – 116 с.
69. Мельник Л. Г. Боротьба за українську державність (XVII ст.) / Л. Г. Мельник. – К.: Освіта, 1995. – 192 с.
70. Мицик Ю. А. Гетьман Іван Виговський / Ю. А. Мицик. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 84 с.
71. Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. / Ю. Мицик. – Дніпропетровськ: ВПОП «Дніпро», 1996. – 262 с.
72. Мицик Ю. Іван Виговський / Ю. Мицик // Володарі гетьманської булави. – К.: Варта, 1995. – С. 191-236.

73. Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 р. / О. Оглоблин; Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К.: Смолоскип, 2003. – С. 156-220.
74. Окиншевич Л. Генеральна рада на гетьманщині XVII-XVIII ст. / Л. Окиншевич. – К.: ВУАН Наук. досл. каф. іст. України, 1929. – 178 с.
75. Олійник Л. В. Спільна боротьба українського і російського народів проти польсько-шляхетської агресії (1654-1667 рр.). Дис. на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук / Л. В. Олійник. – К., 1963. – 245 арк.
76. Пеленський Я. В'ячеслав Липинський – засновник державницької школи в українській історіографії / Я. Пеленський // Укр. іст. журнал. – К.: Інститут історії України НАН України, 1992. – № 2. – С. 139-141.
77. Путро О. Патріарх Нікон – «хрещений батько» Переяславської угоди 1654 року / О. Путро // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 року: історія, історіографія, ідеологія (Матеріали міжнародного «круглого столу»). – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 97-111.
78. Пушкарев Л. Н. Общественно-политическая мысль России. Вторая половина XVII века. Очерки истории / Л. Н. Пушкарев. – М.: Наука, 1982. – 288 с.
79. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / О. І. Рігельман. – К.: Либідь, 1994. – 768 с.
80. Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654-1667 / Г. Сагановіч. – Менск: Навука і тэхніка, 1995. – 144 с.

81. Санин Г. А. Россия и Украина в Вестфальской системе международных отношений (1648 – 1702 гг.) / Г. А. Санин // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 16: На пошану професора А. О. Копилова. – С. 305-322.
82. Сергійчук В. І. Армія Богдана Хмельницького / В. І. Сергійчук. – К.: Аграрна наука, 1996. – 254 с.
83. Смолій В. А. Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького / В. А. Смолій, В. С. Степанков // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С. 107-162
84. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В. Степанков, В. Степанков. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.
85. Смолій В. А. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 352 с.
86. Смолій В. У пошуках нової концепції історії визвольної війни українського народу XVII ст. / В. Смолій, В. Степанков. – К., 1992. – 41 с.
87. Смолій В. А. Українська національна революція 1648-1676 рр. крізь призму століть / В. А. Смолій, В. С. Степанков // Укр. іст. журнал. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – №3. – С. 3-12.
88. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Сочинения в 8 кн. / С. М. Соловьев. – М.: Мысль, 1990. – Кн. VI. – Т. 11-12. – 671 с.
89. Степанков В. С. Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва (серпень 1657-вересень 1659 р.) / В. С. Степанков // Середньовічна Україна. Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1994. – Вип. 1. – С. 88-108.

90. Степанков В. С. Переяславська рада 1654 року: ухвала і наслідки / В. С. Степанков // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 11. – С. 58-69.
91. Степанков В. Українська національна революція XVII ст.: причини, типологія, хронологічні межі (дискусійні нотатки) / В. Степанков // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття (збірник статей). – К.: Генеза, 1998. – С. 26-45.
92. Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-х-70-х роках XVII ст. / К. І. Стецюк. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 364 с.
93. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття / І. С. Стороженко. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. держ. ун-ту, 1996. – Кн. 1: Воєнні дії 1648-1652 рр. – 320 с.
94. Таїрова-Яковлева Т. Гадяцька угода – текстологічний аналіз / Т. Таїрова-Яковлева // Гадяцька унія 1658 року. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008. – С. 31-48.
95. Фаизов С. «Где Москва, где восток, где запад?»: географическая полемика между крымским ханом Мухаммедом IV и царем Алексеем Михайловичем в 1655-1658 гг. / С. Фаизов // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 128-146.
96. Флоря Б. Н. 50-е гг. XVII в. в истории международных отношений в Центральной части Евразии и задачи публикации материалов о деятельности русской и украинской дипломатии в эти годы / Б. Н. Флоря // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. – М.: Институт славяноведения РАН, 2000. – С. 9-23.

97. Чухліб Т. Гадяцька угода та ідея її відновлення в українсько-польських відносинах другої половини XVII ст. (до 350-річчя укладення) / Т. Чухліб // Український історичний журнал. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – №3. – С. 45-74.
98. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. / Т. Чухліб. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 518 с.
99. Чухліб Т. Концепція полівасалітетної підлеглості Б.Хмельницького та українсько-російські взаємовідносини середини XVII ст. / Т. Чухліб // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 146-173.
100. Хоткевич Г. Два гетьмани / Г. Хоткевич. – К.: Дніпро, 1991. – 107 с.
101. Шевчук В. Козацька держава / В. Шевчук. – К.: Абрис, 1995. – 392 с.
102. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття : Причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – К.: Основи, 1998. – 447 с.
103. Rawita-Gawroński F. R. Próba pojednania z Rosią. Poselstwo Bieniewskiego: od śmierci B. Chmielnickiego do umowy chadziackiej / F. R. Rawita-Gawroński. – Kraków: G. Gebethner i Spółka, 1907. – 93 s.